

دانشگاه فرهنگیان

فصلنامه علمی تخصصی

پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی

دوره اول، شماره اول، پاییز ۱۳۹۸

آموزش مطالعات اجتماعی: رویکرد محافظه کارانه یا رویکرد تحول گرا

محمود محمدی^۱

ارسال: ۱۳۹۸/۱/۳۱

پذیرش: ۱۳۹۸/۵/۲۵

چکیده

این مقاله به بررسی رویکرد حاکم بر کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی در مدارس ایران می‌پردازد. به طور کلی می‌توان دو رویکرد را در آموزش مطالعات اجتماعی از یکدیگر متمایز کرد: رویکرد محافظه کار در آموزش مطالعات اجتماعی و رویکرد تحول گرا در آموزش مطالعات اجتماعی. رویکرد محافظه کارانه، چرایی آموزش مطالعات اجتماعی را برقراری نظم و حفظ تعادل جامعه می‌داند و رویکرد تحول گرا، چرایی آموزش مطالعات علوم اجتماعی را راهکاری برای تغییر و اصلاح وضع موجود معرفی می‌کند. ادعای این مقاله این است که رویکرد حاکم بر آموزش مطالعات اجتماعی در جامعه ایرانی رویکردی محافظه کارانه است. بررسی تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و دوره متوسطه نشان می‌دهد که رویکرد حاکم بر آموزش مطالعات اجتماعی رویکردی محافظه کارانه است.

واژگان کلیدی: آموزش، علوم اجتماعی، محافظه کارانه، تحول گرا

^۱. استادیار گروه علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه فرهنگیان، کرج، ایران mmohammadi87@yahoo.com

مقدمه

انسان‌ها موجوداتی اجتماعی هستند که با هم زیستن را بر تنها زندگی کردن ترجیح می‌دهند. اما ورود به زندگی اجتماعی نیازمند آموختن مهارت‌ها، دانش‌ها و ارزش‌های خاصی است. بنابراین لازمه زندگی اجتماعی، تربیت اجتماعی است. مقصود از تربیت اجتماعی، تربیت افراد به گونه‌ای است که مهارت‌های اجتماعی ارتباطی، اقتصادی و محیط‌شناسی برخوردار باشد. تربیت رسمی و غیررسمی باید نسل‌های آینده را افرادی مطلع نسبت به مسائل گذشته، حال و آینده جامعه، محیط زندگی (اعم از طبیعی و اجتماعی)، متعهد به ارزش‌ها و علاقه‌مند به مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی، برخوردار از روحیه انتقادپذیری و انتقادکنندگی، تربیت کند. در نظام تعلیم و تربیت رسمی تنها از طریق آموزش مطالعات اجتماعی است که افراد با محیط جامعه، ارزش‌ها، فرآیندهای اجتماعی و اقتصادی و مسئولیت‌های خود نسبت به دیگران آشنا می‌شود (دایی‌زاده، ۱۳۹۵). انتقال این دانش‌ها و مهارت‌های اجتماعی در نظام تعلیم و تربیت رسمی از طریق آموزش مطالعات اجتماعی صورت می‌پذیرد. مطالعات اجتماعی دانشی است که از انسان، روابط او با محیط‌های اجتماعی فرهنگی و طبیعی، تحولات زندگی بشر در گذشته حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن بحث می‌کند (دایی‌زاده، ۱۳۹۵). هدف آموزش مطالعات اجتماعی در مدرسه آن است که به بچه‌ها در خودشناسی، درک و فهم جامعه محلی، سرزمین ملی و جامعه جهانی، فرآیند اجتماعی شدن، درک بهتر از مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، درک گذشته و حال به مثابه مبنایی برای تصمیم‌گیری، توانایی حل مسئله، کسب مهارت‌ها و ایجاد یک نقش مشارکتی فعال در جامعه و پایبندی به ارزش‌ها کمک کند (زارع، ۱۳۹۵). انتقال این مهارت‌ها و دانش‌های اجتماعی به نسل‌های جدید گرایش‌های مثبت یا منفی نسبت به وضعیت موجود در فراگیران ایجاد می‌کند که می‌تواند به حفظ وضع موجود با تغییر وضعیت موجود بینجامد. بدین ترتیب، تربیت اجتماعی یکی از اهداف مهم در تمامی نظام‌های تعلیم و تربیت رسمی به حساب می‌آید.

برنامه درسی مطالعات اجتماعی برای اولین بار در مدارس جدید دوران قاجار (۱۲۷۵) در قالب درس‌های تاریخ و جغرافیا در برنامه درسی دانش‌آموزان دوره ابتدایی و متوسطه گنجانده شد. در دوره پهلوی اول درس علم‌الاجتماع نیز به این برنامه اضافه شد. در سال‌های بعد مطالعات اجتماعی در قالب درس‌هایی

چون تعلیمات مدنی و اجتماعی، دانش اجتماعی، علوم اجتماعی و مطالعات اجتماعی همواره در برنامه درسی مدارس قرار داده شده است. امروزه نیز در سند تحول بنیادین در نظام آموزش و پرورش یکی از ساحت‌های تربیت ششگانه، ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی است. ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متربیان را قادر می‌سازد تا شهروندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). شورای عالی آموزش و پرورش نیز یکی از اهداف آموزش و پرورش جمهوری اسلامی را اهداف اجتماعی بر می‌شمارد (مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱). اما آنچه در آموزش مطالعات اجتماعی بایستی به آن توجه داشت رویکرد فلسفی و گفتمانی حاکم بر آموزش مطالعات اجتماعی است. بر اساس تجربیات بشری در نظام‌های تعلیم و تربیت رسمی می‌توان دو رویکرد فلسفی را در آموزش مطالعات اجتماعی از یکدیگر متمایز ساخت. رویکرد محافظه‌کارانه در آموزش مطالعات اجتماعی و رویکرد تحول‌گرا در آموزش مطالعات اجتماعی. اینکه کدام یک از این رویکردها در برنامه درسی مطالعات اجتماعی در مدارس اعمال شود، به سیاستگذاری کلی حاکم بر نظام تربیت رسمی و گرایش‌های مولفان و طراحان برنامه درسی بستگی دارد. بنابراین سوال اصلی این مقاله این است که چه رویکردی بر کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی در ایران حاکم است؟ ادعای این مقاله این است که با توجه به محتوای کتاب‌های آموزش مطالعات اجتماعی در دوره دوم مقطع ابتدایی و دوره اول متوسطه رویکرد محافظه‌کارانه‌ای در آموزش مطالعات اجتماعی در ایران حاکم است.

رویکرد محافظه‌کارانه در آموزش مطالعات اجتماعی

رویکرد محافظه‌کارانه به تربیت را می‌توان در اندیشه‌های امیل دورکیم^۱ جامعه‌فرانسوی، یافت. امیل دورکیم در کتاب تربیت و جامعه، تربیت را عملی می‌داند که نسل بزرگسال بر نسلی که هنوز برای زندگی در جمع رسیده و پخته نیست، اعمال می‌کند و هدف آن فعال ساختن و توسعه حالات جسمی و فکری به گونه‌ای که مطلوب جامعه باشد (شکوهی، ۱۳۷۸). در هر جامعه‌ای به تعداد محیط‌های اجتماعی گوناگون، تربیت خاصی وجود دارد. هر جامعه‌ای نیز تربیت خاص خود را دارد و برای آدمی آرمان

^۱. Emile Durkheim

ویژه‌ای تصور می‌کند. در هر جامعه تربیت وسیله‌ای است که شرایط اساسی وجود خود را در قلب کودکان فراهم می‌سازد. بدینسان هر قومی دارای تربیت خاص خود است. به بیان ساده تربیت، اجتماعی کردن نسل جوان است (دورکیم، ۱۳۷۶: ۱۴).

در رویکرد محافظه‌کارانه به تعلیم و تربیت رسمی، هدف اصلی تربیت رسمی جامعه‌پذیر ساختن افراد از طریق نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی است. در نظام تعلیم و تربیت رسمی ارزش‌ها و هنجارهای پذیرفته شده اجتماعی طی فرآیند آموزشی در فرد درونی شده و رفتارهای او را شکل می‌دهد. مدرسه یکی از مهمترین نهادهای اجتماعی است که در جامعه‌پذیری افراد جامعه نقش تعیین‌کننده‌ای دارد و بسیاری از الگوهای عمل رسمی افراد جامعه در آنجا شکل می‌گیرد. "به اعتقاد کارکردگرایان اجتماعی، مهمترین کارکرد مدرسه انتقال دانش و آموزش رفتارهای لازم برای حفظ نظم در جامعه است. مدرسه حوزه آموزشی مهمی است، زیرا در مدرسه کودکان یاد می‌گیرند تا موجوداتی اجتماعی بوده و از طریق ارتباط و تماس با دیگران ارزش‌ها و هنجارهای متناسب با جامعه را در خود نهادینه سازند" (شارع‌پور، ۱۳۸۶: ۲۰). در رویکرد محافظه‌کار، وظیفه اصلی مدرسه عبارت است از معرفی فرهنگ جامعه به دانش‌آموزان و آموزش نقش‌هایی که باید در این فرهنگ ایفا کنند. امیل دورکیم درونی کردن ارزش‌های اخلاقی و شغلی، حفظ نظم و انضباط را برای بقای جامعه ضروری می‌داند. از دیدگاه او کارکرد آموزش و پرورش، حفظ ثبات در جامعه و اجتماعی کردن این ارزش‌هاست. به اعتقاد دورکیم ارزش‌های اخلاقی که تضمین‌کننده نظم در جامعه هستند، از طریق نهادهای آموزشی تثبیت می‌شوند و بقا و دوام می‌یابند. دورکیم کلاس درس را جامعه کوچکی می‌داند که عامل اجتماعی شدن است. کلاس درس نقش واسطی بین زندگی عاطفی خانواده و زندگی جدی اجتماعی است، زیرا مبتنی بر انضباط است (دورکیم، ۱۳۷۶: ۴۳). به اعتقاد تالکت پارسونز وظیفه مدرسه این است که دانش‌آموزان را برای نقش‌های مناسبی که در جامعه وجود دارد تربیت کند. دانش‌آموزان بایستی در مدرسه رفتارهای مورد انتظار مربوط به نقش‌ها و اینکه چگونه انتظارات مربوط به نقش‌های مختلف محقق می‌شوند را بیاموزند (میلر، ۱۳۸۶: ۸۷). نیل پستمن از دیگر نظریه‌پردازان محافظه‌کار، معتقد است که مدارس باید به طور جدی‌تر

1. Talcott Parsons

کارکرد جامعه‌پذیری را دنبال نمایند. پستمن موضع خود را در کتابش تحت عنوان «تدریس به منزله محافظه‌کاری» چنین می‌گوید: مدارس باید به حق، مکان‌هایی باشند برای آنچه تربیت «منش اجتماعی» نامیده می‌شود (میلر، ۸۸). بنابراین دیدگاه محافظه‌کارانه به مدرسه و برنامه درسی بر انتقال ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی جامعه تأکید دارد به این صورت که به برنامه‌های درسی به منزله عامل جامعه‌پذیر ساختن دانش‌آموزان نگریده، از آنها انتظار می‌رود که ارزش‌ها و سنت‌های جاری جامعه را در ایشان درونی سازد (میلر، ۱۳۸۶). برنامه درسی رویکرد محافظه‌کار مشتمل بر تصویری منفعل از یادگیرندگان ظروف خالی یا لوحه‌هایی سفید است که مریدان باید سواد فرهنگی یا استانداردهای رفتاری را به آنها منتقل کنند (پاملا بلوتین، ۱۰۱).

بر اساس رویکرد محافظه‌کارانه به برنامه درسی یکی از مواد درسی که می‌توان ارزش‌ها، هنجارها و مهارت‌های پذیرفته شده اجتماعی را به دانش‌آموزان انتقال دهد، برنامه درسی مطالعات اجتماعی است. طراحان کتاب‌های درسی به همراه سیاستگذاران تربیتی محتواهایی را انتخاب و طراحی می‌کنند که بتواند دانش‌ها، احساسات و مهارت‌هایی را در فراگیران درونی سازد که به حفظ نظم موجود و تقویت وضع موجود کمک کند. انتقال میراث گذشتگان و ایجاد حس تعهد و تعلق به این میراث و ارزش‌ها در فراگیران نوعی علاقه و جهت‌گیری برای پاسداری و حراست از وضعیت موجود در تولید می‌سازد. هدف اساسی در کتاب مطالعات اجتماعی از یک طرف انتقال ارزش‌ها و میراث فرهنگی از نسل گذشته به نسل آینده است و از سوی دیگر آموزش مطالعات اجتماعی به دنبال شکل دادن به هویتی مشترک بر اساس ارزش‌ها و هنجارهایی است که حافظ نظم موجود است. بدین ترتیب محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی در رویکرد محافظه‌کار عبارت است از موضوعاتی که فرض شده تجربیات آرمان‌ها و ارزش‌ها و احساسات مشترک همه افراد جامعه است و هدف از آموزش این مفاهیم ساختن افرادی است که مطابق با قواعد اخلاقی و هنجاری این فرهنگ رفتار کنند. این قواعد زندگی اجتماعی باید بر ذهن و قلب و روح فراگیران حک شود به گونه‌ای که آنان نوعی تعلق و تعهد درونی برای حفظ وضع موجود داشته و برای حراست و پاسداری از آن کوتاهی نکنند. وضعیت موجود فارغ از نابرابری‌ها و بی‌عدالتی‌های موجود وضعیتی مقدس و ایده‌ال برای فراگیران و آموزش‌دهندگان به حساب می‌آید که

ایجاد تغییر در آن اختلال در نظم، ناسازگاری، نابهنجاری و سرپیچی از ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی تلقی می‌شود.

رویکرد تحول‌گرا به آموزش مطالعات اجتماعی

رویکرد تحول‌گرا بر نقش تعلیم و تربیت در تغییر و اصلاح ساختار جامعه تأکید دارد (فریره: ۱۳۵۸، ژيرو: ۱۳۸۱، اپل: ۱۳۹۴). از دیدگاه تئوری پردازان تحول‌گرایی چون مایکل اپل، آموزش می‌تواند جامعه را تغییر دهد (اپل، ۱۳۹۴: ۱). نظریه پردازان تحول‌گرا معتقدند که تعلیم و تربیت هم می‌تواند موجب سلطه و سرکوب شود و هم موجبات رهایی و آزادی و عدالت را فراهم آورد. در رویکرد تحول‌گرا، مدارس باید به مکان‌های تعلیم و تربیت انتقادی در خدمت آفریدن قلمرو عمومی از شهروندانی که قادر به اعمال قدرت بر زندگی خودشان به ویژه بر شرایط ایجاد و تحصیل دانش باشند تبدیل شوند (ژيرو، ۱۳۸۱). در چشم‌انداز تعلیم و تربیت تحول‌گرا، تعلیم و تربیت تنها انتقال دهنده دانش خنثی و بی‌طرف نیست بلکه باید به مثابه به وجود آورنده دانش شناخته شود، همچنین باید به وجود آورنده فاعلان سیاسی باشد. فاعلان سیاسی که در جهت اصلاح و تغییر وضعیت موجود گام بردارند. "تعلیم و تربیت انتقادی به مثابه سیاستی فرهنگی است ناظر بر ضرورت مبارزه برای تولید و خلق دانش به مثابه بخشی از یک کوشش وسیع‌تر برای ایجاد حوزه عمومی شهروندانی که قادر به اعمال قدرت بر زندگی‌شان و بر صور سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه باشند" (ژيرو، ۱۳۸۱). از دیدگاه نظریه‌پردازان تحول‌گرا وظیفه تعلیم و تربیت، اقدام فعالانه برای تولید دانشی است که با هرگونه بی‌عدالتی به مقابله بپردازد و در جهت کاهش ظلم و ستم و برقراری وضعیتی عادلانه در جامعه تلاش کند (اپل، ۱۳۹۴). پائولو فریره یکی دیگر از نظریه‌پردازان تحول‌گرا است که تاثیر انکارناپذیری در قوت گرفتن جریان انتقادی در نظام تعلیم و تربیت داشت. او بر نقش اساسی تعلیم و تربیت در ایجاد تغییرات اجتماعی دفاع می‌کند (پالمر، ۱۳۹۱). فریره در کتابش آموزش ستم‌دیدگان (۱۳۵۸) به توضیح روش خود در آموزش دهقانان بی‌سواد در کشور برزیل می‌پردازد. وی در این کتاب روشی برای آموزش مهارت‌های پایه سواد به دانش‌آموزان برزیلی پیشنهاد

می‌کند که منجر به افزایش سطح آگاهی‌های اجتماعی شده و آنان را برای مشارکت فعال اجتماعی توانمند می‌سازد.

در رویکرد تحول‌گرا به برنامه درسی، یک برنامه درسی تحول‌گرا، برنامه‌ای است که به دانش‌آموزان، معلمان، فعالان فرهنگی و اعضای جامعه میدان می‌دهد تا علیه آنچه بر سرشان آمده است، اعتراض کنند. این برنامه مدل آموزنده‌ای از تلاش‌های به هم پیوسته و روزمره برای خلق و دفاع از نمونه‌های یک آموزش ارزشمند است که شایسته نام آموزش باشد و فضاهایی را برای هویت‌های پیشرفته‌تر فراهم کند که باید شکل بگیرند و از آنها دفاع شود. آموزشگران منتقد، فعالان اجتماعی، دانش‌آموزان و دیگر افراد می‌دانند که چنین برنامه‌های دموکراتیکی به این دلیل وجود دارند که آنها هر روز با آن زندگی می‌کنند. این برنامه‌ها شیوه‌های سازمان‌دهی برنامه‌های درسی و آموزش به روش‌های موثر و شخصی را ارائه می‌دهند، روش‌هایی که مستلزم نظرات دانش‌آموزان و معلمان به عنوان کسانی‌اند که مسئولیت مشترک دارند (اپل، ۱۳۹۴: ۲۲).

رویکرد نظریه‌پردازان تحول‌گرا به اجرای برنامه درسی مدارس این است که هدف آموزش باید تشویق دانش‌آموزان به فعالیت در جهت بهبود اوضاع جهان باشد. به همین دلیل معلمان متعلق به این رویکرد تلاش می‌کنند، مفاهیم انتزاعی چون عدالت، آزادی، تبعیض و ظلم و... را در روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، عینی کنند و آنها را برای دانش‌آموزان قابل فهم و سرشار از معنای شخصی سازند. این نوع عمل و تأمل پشت آن نتیجه آگاهی اساسی در مورد شرایط موجود اجتماعی سیاسی و اقتصادی و نیز محصول باور به امکان تغییر جامعه به وضعیتی است که در آن همه مردم به زندگی آزاد عادلانه و انسانی دسترسی داشته باشند (پاملا بلوتین، ۱۳۹۳: ۲۲۷). در رویکرد تحول‌گرا به تعلیم و تربیت، معلمان و مربیان باید به عنوان "روشنفکران تحول‌آفرین" عمل کنند؛ اینان روشنفکرانی هستند که یاددهی و یادگیری را به فعالیت‌های سیاسی تبدیل می‌کنند. به عقیده ژيرو مدارس جایگاه‌های مبارزه برای معنی و قدرت هستند.... در این جا هدف تربیت عبارت است از افشا کردن ستم، نابرابری و تشکیل هویت اجتماعی درون روابط نامتقارن قدرت گروه‌های مختلف در جامعه، با این دید که طرز نگاه دانش‌آموزان نسبت به زندگی و موقعیت‌ها و فرصت‌های آن دگرگون شود، باشد که آنان در مقام اعضای فرهنگی و اجتماعات

مختلف، توانمندی و رهایی را تجربه کنند" (پالمر، ۱۳۹۱: ۵۲۴). بدین ترتیب در دیدگاه تحول-گرا، آموزش باید بتواند سوژه‌هایی منتقد به وضع موجود و عامل برای تغییر وضع موجود تربیت کند. در رویکرد تحولی یکی از مهمترین و مؤثرترین برنامه‌های درسی که می‌تواند در مدارس چنین هدفی را دنبال کند درس مطالعات اجتماعی است. در درس مطالعات اجتماعی دانش‌آموزان می‌توانند روحیه و مهارت انتقادگری و انتقادپذیری را فرا بگیرند. نسبت به خود و محیط اطراف خود نگرشی انتقادی داشته باشند و در جهت ایجاد وضعیتی عادلانه‌تر اقدام کنند. درس مطالعات اجتماعی می‌تواند فضایی برای گفتگو فراهم سازد و در یک میدان گفتگویی است که دانش‌آموزان می‌توانند نظریات خود و دیگران را مورد نقد و اصلاح و بازبینی قرار دهند. در این فضای گفتگویی و نقادانه است که دانش‌آموزان می‌توانند دانشی برای تغییر وضع موجود تولید کنند. در درس مطالعات اجتماعی امکانی فراهم می‌آید که دانش‌آموزان بتوانند نگاهی انتقادی به ارزش‌ها و هنجارهای موجود داشته باشند و پیشنهادهای خلاقانه برای تغییر و اصلاح وضع موجود ارائه دهند. پویایی هر جامعه تا حدود زیادی به وجود شهروندانی آگاه و فعال بستگی دارد. درس مطالعات اجتماعی می‌تواند بستر مناسبی برای پرورش تفکر، امکان گفتگو و تبادل نظر، تولید دانش، هویت‌یابی و هویت‌سازی و نیز زمینه پرورش تفکر انتقادی و توانایی نقادی اجتماعی را در دانش‌آموزان فراهم سازد. بدین ترتیب برنامه درسی مطالعات اجتماعی نه تنها برنامه‌ای برای انتقال میراث فرهنگی نیست بلکه می‌تواند برنامه‌ای جهت بسط و ارتقای میراث فرهنگی باشد.

یافته‌ها

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی

در پاسخ به پرسش مقاله، موضوعات و مفاهیم اساسی کتاب درسی مطالعات اجتماعی در دوره دوم ابتدایی و دوره اول متوسطه بر اساس رویکرد محافظه‌کارانه و تحول‌گرایی مورد بررسی قرار گرفت. در رویکرد محافظه‌کارانه به کتاب مطالعات اجتماعی مفاهیم و موضوعاتی مورد توجه قرار گرفت که اندیشه‌ها، احساسات و رفتارهایی را در دانش‌آموزان

^۱ در پیوست مقاله جدول عناوین موضوعات درسی و مفاهیم اساسی هر درس آمده است.

درونی می‌سازد که موجب حفظ وضع موجود و رعایت قوانین و نظم در نظام اجتماعی می‌شوند. در رویکرد تحول‌گرایی به کتاب مطالعات اجتماعی مفاهیم و موضوعاتی انتخاب شدند که اندیشه‌ها، احساسات و رفتارهایی را به دانش‌آموزان شکل می‌دهد که در جهت تغییر و اصلاح وضع موجود در نظام اجتماعی عمل می‌کنند. روش بررسی موضوعات و مفاهیم اساسی کتاب درسی مطالعات اجتماعی روش تحلیل محتوا است. هولستی تحلیل محتوا را تکنیکی عینی و نظام‌مند برای استنباط پیام‌های موجود در یک متن تعریف می‌کند (هولستی، ۱۳۸۰). به منظور بررسی محتوای آشکار در یک متن می‌توان از روش تحلیل محتوا استفاده کرد. تحلیل محتوای کیفی مبتنی بر درک معنای محتواهای متون در دست مطالعه است (خنیفر، ۱۳۹۷: ۷۷). تحلیل محتوا از تکنیک‌های مربوط به روش اسنادی است و روش اسنادی به کلیه متدهایی گفته می‌شود که در آن هدف پژوهش با مطالعه تحلیل و بررسی اسناد و متون برآورده می‌شود (همان، ۷۹). روش تحلیل محتوا یکی از تکنیک‌های گردآوری شواهد تجربی است که به جای پرسش مستقیم از افراد، از واحد متن سوال می‌شود (ساعی، ۱۳۸۶: ۱۳۸). بدین ترتیب در تحلیل محتوا پژوهشگر پیام‌های یک متن را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد و به دنبال یافتن پاسخی برای پرسش‌های پژوهش خود است. هولستی یکی از روش‌های نقد و بررسی کتاب‌های درسی را کاربرد تحلیل محتوا می‌داند (هولستی، ۱۳۸۰). در روش تحلیل محتوا باید دو عنصر واحد متن و واحد تحلیل، مشخص شوند. واحد متن در این مقاله، کتاب درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی و دوره اول متوسطه است. واحد تحلیل مفاهیم و موضوعاتی هستند که بر محافظه‌کاری یا تحول‌گرایی دلالت دارند. بر این اساس موضوعات و مفاهیم اساسی کتاب درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی و دوره اول متوسطه بر اساس رویکرد محافظه‌کارانه و تحول‌گرایانه مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت و موضوعات درسی به شکل جدول زیر تنظیم و جمع‌آوری شد.

-
1. Content analysis
 2. Content unit
 3. Unit of analysis

جدول ۱: تحلیل محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی بر اساس رویکرد محافظه کارانه و تحول گرایانه

موضوعات و مفاهیم تحول گرایانه	موضوعات و مفاهیم محافظه کارانه	پایه‌های تحصیلی	دوره‌های تحصیلی
تغییرات نیازها و توانایی‌ها افراد، درک تفاوت‌ها و شباهت‌های میان افراد، تغییرات خانواده، تفاوت خانواده‌ها، ضرورت پس انداز و مصرف بهینه	مراقبت و محبت به اعضای خانواده، تأمین نیازها و آسایش فرزندان، احترام به بزرگترها و نیکی به والدین، تقسیم کار و همکاری در خانواده، رعایت مقررات خانواده، رعایت نکات ایمنی، تلاش برای حفظ نظم مدرسه، لزوم رعایت نظم و مقررات مدرسه، حفظ بهداشت و نظافت مدرسه	پایه سوم	دوره دوم ابتدایی
حریم شخصی و نیازهای انسان	مراعات حال همسایه و احترام به آنها، توجه به نیازهای محله، آشنایی با پرچم، سرود ملی و قانون اساسی مناسب‌ها، ۲۲ بهمن و امام خمینی	پایه چهارم	
توانایی نه گفتن، تصمیم‌گیری و تصمیم به موقع	همدلی، انجام وظایف و تکالیف در گروه و اهمیت مشورت، مشارکت و احترام در گروه	پایه پنجم	
اهمیت حقوق فردی و مسئولیت اجتماعی	اهمیت دوستی و دوست‌یابی و حفظ دوستی‌ها	پایه ششم	
آسیب‌های اجتماعی چون پرخاشگری و مصرف مواد	علل قانون و مقررات و رعایت قانون، قانون اساسی، همدلی و همیاری	پایه هفتم	دوره اول دبیرستان
ناسازگارهای خانواده، حقوق شهروندی، فرهنگ بهره‌وری، اقتصاد مقاومتی، عادت‌های غلط مصرفی	تعاون در خانواده مدرسه و محله، سازمان‌های مردم نهاد	پایه هشتم	
ناسازگارهای خانواده، حقوق شهروندی، فرهنگ بهره‌وری، اقتصاد مقاومتی، عادت‌های غلط مصرفی	جامعه‌پذیری و تربیت، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، هویت ملی و ایرانی، تربیت و تشکیل خانواده، دفاع از کشور، حفظ تمامیت ارضی، تکالیف شهروندی	پایه نهم	

تحلیل محتوای موضوعات درسی و مفاهیم اصلی درس‌های کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی و دوره اول دبیرستان نشان می‌دهد که محتوای غالب بخش علوم اجتماعی کتاب، موضوعات محافظه-کارانه است که به حفظ وضع موجود و رعایت نظم و مقررات اجتماعی تأکید می‌کند. موضوعاتی چون اهمیت خانواده و رعایت مقررات آن، احترام به اعضای خانواده و بخصوص پدر و مادر، رعایت نکات ایمنی، مدرسه و ضرورت رعایت نظم و مقررات مدرسه، مراعات حال همسایه، احترام به حقوق خود و حفظ و رعایت حقوق دیگران، همکاری و همدلی و مشورت و همفکری با گروه، رعایت نظم و مقررات گروه‌ها، علت وجود قانون و مقررات و اهمیت و ضرورت رعایت قانون، جامعه‌پذیری و رعایت ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، هویت ملی و ایرانی، دفاع از کشور و... تشکیل شده است. موضوعات و مفاهیم اساسی در کتاب درسی مطالعات اجتماعی نشان می‌دهد که رویکرد غالب بر بخش علوم اجتماعی، رویکردی محافظه‌کارانه است. اگر چه موضوعات و مفاهیم کتاب مطالعات اجتماعی نسبت به سال‌های پیشین تغییراتی اساسی یافته، اما همچنان رویکرد محافظه‌کارانه بر محتوای کتاب حاکم است.

بررسی کتاب درسی مطالعات اجتماعی در دوره دوم ابتدایی و دوره اول متوسطه از منظر تحول‌گرایی نشان می‌دهد که موضوعات و مفاهیم که دال بر تحول و تغییر در وضعیت موجود باشد بسیار اندک و ضعیف است. تنها می‌توان به موضوعاتی چون تغییر نیازها و توانایی‌ها در دوران زندگی، درک تفاوت خود و دیگران، آسیب‌های خانواده چون ناسازگاری والدین و فرزندان و آسیب‌های اجتماعی چون مواد مخدر، نزاع و پرخاشگری، تصمیم‌گیری و مهارت نه گفتن، استفاده بهینه از منابع و انرژی، حفظ محیط زیست و آلوده نکردن آن، بازیافت زباله‌ها و استفاده مجدد از آنها و دوری از اسراف، حقوق شهروندی و مسئولیت اجتماعی، تحریم اقتصادی و اقتصاد مقاومتی اشاره داشت. به طور کلی مقایسه موضوعات درسی علوم اجتماعی بر اساس رویکرد محافظه‌کارانه و تحول‌گرایی نشان می‌دهد که رویکرد غالب برنامه درسی مطالعات اجتماعی هم به لحاظ کمی و هم به لحاظ کیفی رویکردی محافظه‌کارانه و معطوف به حفظ وضع موجود است.

^۱ - با توجه به این که موضوع اصلی مقاله در ارتباط با موضوعات علوم اجتماعی بود درس‌های تاریخی و جغرافیایی حذف شدند و تنها موضوعات مربوط به علوم اجتماعی بررسی و طبقه‌بندی شد.

نتیجه گیری

در این مقاله دو رویکرد به آموزش مطالعات اجتماعی مورد بررسی قرار گرفت. رویکرد محافظه کار و رویکرد تحول گرا. رویکرد محافظه کار هدف آموزش مطالعات اجتماعی را حفظ وضع موجود و انتقال ارزش ها و هنجارهای مشترک از نسل های گذشته به نسل های آینده می داند. در این رویکرد وظیفه برنامه درسی مطالعات اجتماعی، جامعه پذیری دانش آموزان است. با فراگیری درس مطالعات اجتماعی، هویت مشترک اجتماعی باید در دانش آموزان درونی شود و سازگاری اجتماعی بیشتری در جامعه داشته باشند. انتظار می رود دانش آموزان به حقوق فردی و اجتماعی دیگران احترام بگذارند و در جهت حفظ نظم و امنیت جامعه خود فعالانه عمل نمایند. اما رویکرد تحول گرا بر تغییر و اصلاح وضع موجود تأکید دارد. رویکرد تحولی با این پیش فرض که وضعیت موجود نامطلوب، ناعادلانه، ظالمانه و غیرانسانی است، هدف مطالعات اجتماعی را بهبود زندگی افراد جامعه و کاهش فقر و بی عدالتی و ستم می داند. در این رویکرد، مطالعات اجتماعی باید تفکر انتقادی را در دانش آموزان نهادینه سازد. دانش آموزان باید سوژه هایی منتقد، مسئول و فعال نسبت به وضع موجود باشند و در جهت تغییر وضع موجود به وضعیتی عادلانه تر دموکراتیک تر و انسانی تر عمل نمایند.

مرور کتاب های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و متوسطه نشان می دهد که رویکرد غالب بر آموزش مطالعات اجتماعی در ایران رویکردی محافظه کارانه است. غالب دروس مطالعات اجتماعی موضوعاتی هستند که بر حفظ وضع موجود تأکید دارند. بجز اندک موضوعاتی که نگاهی انتقادی به وضعیت اجتماعی دارند، حجم غالب محتوای مطالعات اجتماعی بر سازگاری با محیط اجتماعی تأکید دارد و رویکرد انتقادی ضعیفی بر وضعیت اجتماعی جامعه ایرانی در کتاب های درسی مطالعات اجتماعی حاکم است.

1. Sociability

2. Critical thinking

منابع

- اپل، مایکل دبلیو (۱۳۹۴). آیا آموزش می‌تواند جامعه را تغییر دهد؟ ترجمه نازنین میرزا بیگی، تهران، آگاه.
- اپل، مایکل دبلیو (۱۳۹۳). *ایدئولوژی و برنامه درسی*. ترجمه علی رضا شواخی، شقایق نیک نشان، مریم انصاری، تهران، انتشارات نوشته
- پالمر، جوی آ (۱۳۹۱). *پنجاه اندیشمند نوین علوم تربیتی*. ترجمه جمعی از مترجمان، تهران، سمت.
- خنیفر حسین و ناهید مسلمی (۱۳۹۷). *اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی*. تهران، نگاه دانش
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۵). *کتاب‌های مطالعات اجتماعی سوم، چهارم، پنجم، ششم، هفتم، هشتم و نهم*. تهران، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- ساعی، علی (۱۳۸۶). *روش تحقیق در علوم اجتماعی*. تهران، سمت
- شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۰). *مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران*.
- شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۲). *مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش*. گردآورنده جواد شرکایی - اردکانی، تهران، موسسه فرهنگی منادی تربیت.
- ژوزف پاملا، بلوتین (۱۳۹۳). *فرهنگ‌های برنامه درسی*، ترجمه محمود مهر محمدی و دیگران، تهران، سمت
- ژیرو، هنری (۱۳۸۱). *به سوی تعلیم و تربیتی پست مدرن (انتقادی)* ترجمه مرتضی جریایی، از کتاب از مدرنیسم تا پست مدرنیسم گردآورنده لارنس کهون، ویراستار عبدالکریم رشیدیان، تهران، نشر نی.
- زارع، حسین و نسیم، سعید (۱۳۹۵). *مبانی آموزش مطالعات اجتماعی*. تهران، انتشارات پیام نور.
- دایی‌زاده، امین، حسین دایی‌زاده و ایمان رضاییان (۱۳۹۵). *مبانی آموزش مطالعات اجتماعی*. گرگان، انتشارات نوروزی
- دورکیم، امیل (۱۳۷۶). *جامعه‌شناسی و تعلیم و تربیت*. ترجمه علی محمد کاردان.
- فریره، پائولو (۱۳۵۸). *آموزش ستم‌دیدگان*. ترجمه احمد بیرشک و سیف‌الله داد، تهران، خوارزمی.
- شارع‌پور، محمود (۱۳۹۳). *جامعه‌شناسی آموزش و پرورش*. تهران، سمت.
- میلر، جی پی (۱۳۸۶). *نظریه‌های برنامه درسی*. ترجمه محمود مهر محمدی، تهران، سمت.
- هولستی، ال-ار (۱۳۸۰). *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*. ترجمه نادر سالارزاده، تهران، سمت

پیوست‌ها

جدول ۲: محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی به تفکیک فصل

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی			
فصل	درس	عنوان درس	مفاهیم
فصل اول: من بزرگ‌تر می‌شوم	۱	من به دنیا آمده‌ام	شناسنامه نوزاد و مشخصات نوزاد در بدو تولد
	۲	من بزرگ‌تر شده‌ام	خط زمانی رشد، تغییرات بدن، تغییر نیازها، تغییر توانایی، رشد کردن
	۳	آیا ما مثل هم هستیم	مقایسه خود و دیگران در تفاوت‌ها و شباهت‌ها، درک تفاوت‌ها و خصوصیات
فصل دوم: خانواده	۴	اعضای خانواده	به وجود آمدن خانواده با ازدواج زن و مرد افزایش تعداد اعضای خانواده با تولد فرزندان، تعداد اعضای خانواده، پدر و مادر و خواهر و برادر
	۵	خانواده‌ام را دوست دارم	مراقبت، محبت، یادگیری و تفریح، محبت اعضای خانواده به یکدیگر و مراقبت و تامین آرایش فرزندان توسط پدر و مادر
	۶	تغییر در خانواده	سیر زمان در خانواده و تغییرات خانواده. با بزرگ‌تر شدن فرزندان تولد فرزند جدید و ازدواج فرزندان و بچه‌دار شدن آنها و پیر شدن پدر و مادر در خانواده تغییر می‌کند.
	۷	از بزرگ‌ترها قدردانی کنیم	احترام به بزرگ‌ترها و نیکی به پدر و مادر، شجره‌نامه، قدردانی از بزرگ‌ترهای خانواده به دلیل زحماتی که در گذشته برای اعضای خانواده داشته‌اند.
فصل سوم: همکاری در خانواده	۸	چرا با هم همکاری می‌کنیم	تقسیم کار در خانه و خارج از خانه و همکاری اعضای یک گروه با هم برای پیشبرد بهتر کارهای مربوطه
	۹	مقررات خانه ما	وجود مقررات برای هر خانه و لزوم انجام ندادن و دادن آن مقررات

نیازهای خانواده چگونه تامین می‌شود؟	نیاز اعضای خانواده؟ تهیه خوراک و پوشاک و تامین این نیازها را از طریق کار کردن و درآمدزایی	۱۰	فصل چهارم: نیازهای خانواده
منابع	تامین نیازها از طریق منابع طبیعی همچون آب و خاک و گیاه و همچنین استفاده از منابع طبیعی همچون آب و خاک گیاه و همچنین استفاده از منابع زیر زمینی و معدن برای تامین لوازم وسایل زندگی	۱۱	
درست مصرف کنیم	ضرورت استفاده نکردن و مصرف بهینه از وسایل و پس-اندازه و به اندازه خرج کردن	۱۲	
باز یافت	استفاده به جا از وسایل دور ریختنی و دوباره به کار گرفتن وسایل استفاده شده از زباله‌ها	۱۳	
خانه‌ها با هم تفاوت دارند	تفاوت خانه‌ها به علت اقلیم و محل زندگی و شرایط و موقعیت افراد متفاوت است.	۱۴	فصل پنجم: خانه ما
خانه‌ها را دوست داریم	بازگشت اعضای خانواده به خانه خود بعد از پایان ساعت کاری و استراحت در منزل و جمع شدن به دور یکدیگر و انجام کارهای گوناگون در کنار هم	۱۵	
خانه شما چه شکلی است	تغییر شکل خانه‌ها به مرور زمان و همکاری افراد گوناگون برای ساخت خانه و تفاوت هر خانه با خانه دیگر و وجود مکان‌های مختلف در یک خانه	۱۶	
از خانه محافظت کنیم	رعایت نکات ایمنی از قبیل نشت گاز و آتش‌سوزی و برق گرفتگی توسط اعضای خانه و در صورت بروز مشکل تماس با مراکز مربوطه	۱۷	فصل ششم: مدرسه ما
مدرسه دوست داشتنی ما	لزوم شناخت مدرسه و انجام کارهای گروهی و شناخت کارکنان مدرسه و تلاش برای حفظ نظم در محیط مدرسه	۱۸	
مکان‌های مدرسه را بشناسیم	لزوم شناخت مکان‌های مختلف از قبیل سرویس بهداشتی آب‌خوری و ... و ضرورت رعایت نظم و مقررات حاکم در مدرسه برای حفظ سلامتی دانش‌آموز	۱۹	

جدول ۳: محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی به تفکیک فصل

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی			
فصل	درس	عنوان درس	مفاهیم
فصل اول: محله ما	۱	همسایه‌ها	مراعات کردن حال همسایه و احترام به آن
	۲	اینجا محله ماست	مسجد محله، بوستان، محله‌ها تغییر می‌کنند، گردش در محله
	۳	خرید و فروش در محله	خرید عاقلانه، نیاز محله
	۴	نقشه محله ما	نمای محله از بالا
فصل ششم: ما ایرانی هستیم	۲۰	نشانه‌های ملی ما	آشنایی با پرچم، سرود ملی و تقویم و قانون اساسی
	۲۱	تقویم	شناخت فصل، ماه و روز در تقویم
	۲۲	روزهای مهم	شناخت مناسبت‌ها، عید نوروز، ۲۲ بهمن، آشنایی با امام خمینی

جدول ۴: محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی به تفکیک فصل

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی			
فصل	درس	عنوان درس	مفاهیم
فصل اول: زندگی با دیگران	۱	من با دیگران ارتباط برقرار می‌کنم	ارتباط کلامی و غیر کلامی، حریم شخصی، نیازهای انسان
	۲	احساسات ما	ترس بجا و نابجا، غم و اندوه، شادی
	۳	همدلی با دیگران	همدلی، سازمان انتقال خون، جمعیت هلال احمر
	۴	من عضو گروه هستم	وظایف، روابط، نظم و مقررات، هدف مشترک، احترام، مشورت، شورا

جدول ۵: محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی به تفکیک فصل

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی			
فصل	درس	عنوان درس	مفاهیم
فصل اول: دوستان ما	۱	دوستی	ویژگی‌های دوست خوب، اهمیت دوستی
	۲	آداب دوستی	حد و مرز دوستی، نه گفتن، رفتار با دوستان
فصل دوم: تصمیم‌گیری	۳	تصمیم‌گیری چیست؟	تصمیم‌گیری، علت تصمیم‌گیری
	۴	چگونه تصمیم بگیریم؟	مشورت، تصمیم به موقع، مراحل تصمیم‌گیری، تأثیر فشارهای روانی
فصل هفتم: اوقات فراغت	۱۳	برنامه روزانه متعادل	برنامه متعادل، نمودار زندگی روزانه
	۱۴	برنامه‌ریزی برای اوقات فراغت	بازی‌های قدیمی و جدید، اوقات وقت، فراغت، مکان‌های عمومی و رفتارهای مناسب در این مکان‌ها
فصل هشتم: پوشاک ما	۱۵	انواع لباس	آب و هوا و انواع لباس، گروه اجتماعی و شغلی، لباس محلی، پوشاک ایرانیان در گذشته
	۱۶	لباس، از تولید تا مصرف	تولید انبوه، عمده‌فروشان، تولید لباس در گذشته و حال، خط تولید، باورهای دینی

جدول ۶: محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم به تفکیک فصل

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم			
فصل	درس	عنوان درس	مفاهیم
فصل اول: حقوق و مسئولیت‌های ما	۱	من حق دارم	حقوق ما در خانه و خانواده، مدرسه، محیط زندگی و کشور
	۲	من مسئول هستم	پویندگان و پیشگامان، حقوق طبیعی، مسئولیت نزد خداوند، خود و دیگران، توان مالی، تبعیض
فصل دوم: قانون، قانون	۳	چرا به مقررات و قوانین نیاز داریم؟	علل قانون و مقررات، رعایت قانون
	۴	قانون‌گذاری	قوه مقننه، قانون اساسی، قانون

فصل سوم: مقابله با حوادث	۵	همدلی و همیاری در حوادث	جمعیت هلال احمر و کمیته امداد، حادثه، همدلی و همیاری، حوادث، صلیب سرخ جهانی
	۶	بیمه و مقابله با حوادث	بیمه، انواع بیمه، بیمه‌شونده، بیمه‌گر، امدادگر، حق بیمه، مستمری، ملیت، کمیته
فصل چهارم: تولید، توزیع، مصرف	۷	تولید و توزیع	منابع طبیعی، سرما، نیروی انسانی، عوامل تولید، توزیع کالا و خدمات
	۸	مصرف	مصرف و محیط زیست، برجسب، استاندارد، حقوق مصرف‌کننده، مواد خام یا اولیه، اسراف، سرگذشت پول، خدمات، صنعت

جدول ۷: محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم به تفکیک فصل

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم			
فصل	درس	عنوان درس	مفاهیم
فصل اول: تعاون	۱	تعاون (۱)	تعاون در خانه، مدرسه، محله
	۲	تعاون (۲)	خیرین مدرسه‌ساز، وقف، شرکت‌های تعاونی، ایتم، مددکار، سازمان‌های مردم‌نهاد
فصل سوم: نوجوانان و قانون	۵	آسیب‌های اجتماعی و پیشگیری از آنها	آسیب‌های اجتماعی، مواد مخدر، پرخاشگری و نزاع، تجربه‌ای خطرناک
	۶	قوه قضاییه	انواع دعاوی، کیفری و حقوقی، جرم، هویت، خواهان، خوانده
فصل چهارم: عصر ارتباطات	۷	ارتباط و رسانه	عناصر ارتباط، نیاز به ارتباط، رسانه
	۸	رسانه‌ها در زندگی	ارتباط جمعی، ارتباط ملی، ارتباط فراملی، دولت الکترونیک، فضای مجازی، کاربر

جدول ۸: محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم به تفکیک فصل

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم			
فصل	درس	عنوان درس	مفاهیم
فصل نهم: فرهنگ و هویت	۱۷	فرهنگ	جامعه‌پذیری، لایه‌های فرهنگ، نمادها، هنجارها، شیوه‌های زندگی، ارزش‌ها و عقاید، خرده فرهنگ
	۱۸	هویت	هویت ملی، هویت ایرانی، ابعاد فردی و اجتماعی هویت و ویژگی‌های انتسابی و اکتسابی
فصل دهم: خانواده و جامعه	۱۹	کارکردهای خانواده	جامعه‌پذیری و تربیت، کارکرد خانواده، تشکیل خانواده
	۲۰	آرامش در خانواده	صله ارحام، همسرگزینی، باروری کل، سازگاری والدین و فرزندان، عواملی که موجب ناسازگاری والدین و فرزندان می‌شود و چگونه جلوگیری می‌شود.
فصل یازدهم: حکومت و مردم	۲۱	نهاد حکومت	وظایف حکومت، اسلام و حکومت، نیاز به حکومت، ارکان حکومت، حق حاکمیت الهی، اختیارات رهبر، شوراها، رهبری، قوای سه‌گانه
	۲۲	حقوق و تکالیف شهروندی	تمامیت ارضی، اصول قانون اساسی، شهروندی و حقوق شهروند، دفاع از کشور، مالیات و عوارض، تکالیف شهروندی
فصل دوازدهم: بهره‌وری	۲۳	بهره‌وری چیست؟	بودجه اقتصادی، تنظیم جدول، فرهنگ بهره‌وری، بهره‌وری از زندگی فردی و خانوادگی، عادت‌های غلط مصرفی
	۲۴	اقتصاد و بهره‌وری	بهره‌وری سبز، بهره‌وری در کشور، اقتصاد مقاومتی، بهره‌وری در تولید، توزیع و مصرف، تحریم اقتصادی، عرضه، کارایی، نهاد